

Els hipogeuS eneolíticS de la roca del Corb (Culla, Castelló)*

En record dels ja desapareguts amics del mas de Penyacalba: Isabel, Fidel i Everilda.

UN DELS RESULTATS de les sistemàtiques exploracions que els autors del present article hem portat a terme sobre el paisatge castellonenc, des de finals dels anys cinquanta, ha estat el registre de diversos punts d'interés arqueològic en terme de Culla. Entre ells destaquen els jaciments de Penyacalba i de la roca del Corb. El primer, més modern, i coincident amb la ubicació del mas del mateix nom, conté extensos petroglifS que hem donat a conèixer recentment,¹ mentre que el segon, en el paratge anomenat la roca del Corb (làmina I), consistix en diverses coves que contenen inhumacions eneolítiques. Fent un estudi del darrer, hem volgut col·laborar en el llibre pluridisciplinar que commemora el 750 aniversari de la Carta Pobla d'esta menuda població de l'Alt Maestrat.

1. Situació

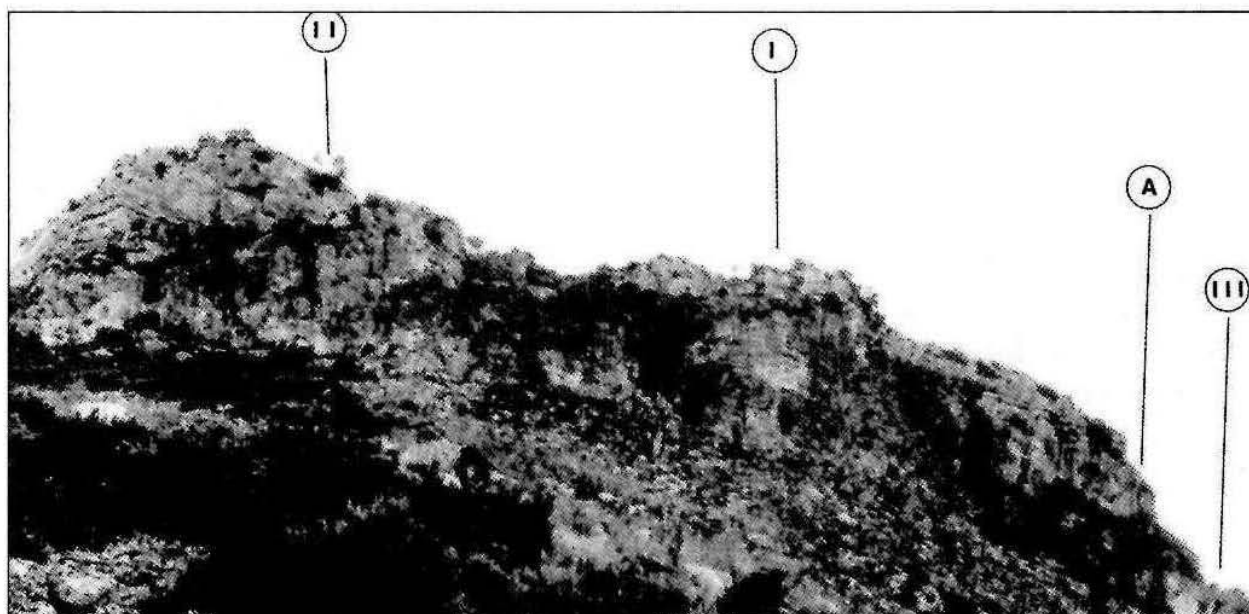
Al voltant de Culla, en les extenses faldes de la lloma d'En Bom, s'origina el barranc que, amb els noms de Cullola, del mas d'en Saera i de les Cambrelles, afluix a la rambla de Meanes i, des d'ella, al riu de Montlleó, ja en terme d'Adzeneta. La divisòria d'aigües d'esta modesta conca està formada, a l'esquerra, per una sèrie de moles i tossals entre els quals destaquen el tossal de la Serrà, el de la Qüestió, el Castellar, el collet de la Carbona, el tossal d'Arinesa i la Talaia.

Pel sud, el tossal d'Arinesa forma un llarg i suau vessant on es localitza el mas del mateix nom. La meitat superior, l'ocupen amples bancals de cultiu, mentre que a la

---

* Publicat en col·laboració amb Norberto Mesado Oliver a *Imatge de Culla*, vol. I, Comissió de Cultura de Culla per al 750 aniversari de la carta de població, Culla, 1994. Degut a algunes imprecisions aparegudes els editors van fer una tirada a part de l'article a la coberta de la qual figurava el següent: «APÈNDIX. Per l'advertiment de diverses imprecisions que cal esmenar ineludiblement a l'article ELS HIPOGEUS ENEOLÍTICS DE LA ROCA DEL CORB (CULLA, CASTELLÓ) i a instàncies dels autors, als quals demanem disculpes i agraïm sincerament la constant i càlida atenció que en tot moment ens han dispensat publiquem com apèndix al primer volum d'*Imatge de Culla* la present versió corregida de dit article, que anul·la tots els efectes la versió precedent». Aquesta versió corregida és la que reproduïm en el present volum.

1. MESADO, N. i J. L. VICIANO (1994): «Petroglifos en el septentrion del País Valenciano», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI, en premsa.

Làmina I. Panoràmica de la roca del Corb amb els punts arqueològics que s'estudien.
Foto: Norbert Mesado/Josep Ll. Viciano

part baixa del mas predomina una vegetació pobra, d'argelagues i romers, amb alguna carrasca en record els boscos que cobrien estes llomes de roques calcàries mesozoiques. L'abrupta roca del Corb interrompt la regularitat del vessant abans que este s'orienta cap a la riba esquerra de l'esmentat barranc de Cullola. L'espai entre este i la roca està erm, cobert tan sols d'una pobra vegetació en la que predomina el romer, l'argelaga i alguna sabina.

La roca del Corb és una cingla rocosa d'uns 300 m formada per calcàries cavernoses, en les quals abunden xicotetes cavitats parcialment usades com a necròpoli durant l'eneolític. La roca s'alça entre els 20 i els 40 m i el seu cingle s'orienta de NO a SE fins a una punta rocosa que trenca la relativa regularitat del conjunt. Des d'ací tendix a l'est, fent un racó amb bancalets erms i alguna figuera. Després d'un vessant que n'interrompt la continuïtat, la penya perd alçària i acaba en unes roques de poca importància.

La situació d'este esperó, segons el full núm. 593, *Cuevas de Vinromà*, del Servicio Geográfico y Catastral, escala 1:50.000, 1a. edició, 1952, és de 3° 31' 30" E i 40° 18' 40" N, a 835 m.s.n.m. La roca del Corb es troba a 37 km en línia recta de la riba del Mediterrani.

2. Les cavitats

A uns 100 m de l'extrem occidental de la roca del Corb trobem la cavitat sepulcral II² (làmina II B), oberta a quasi un metre sobre el tall rocós i a uns 40 per damunt del llit del barranc. A 39 m d'esta s'obri la cavitat I (làmina II A), a la mateixa altura sobre el barranc, i apartada uns 140 m, quasi a l'extrem oriental del penyal, està la cavitat III (làmina II C), entre 50 i 60 m per damunt de la torrentera.

2. La numeració de les cavitats correspon a l'ordre en què foren estudiades.

Si des de la tercera cavitat ens dirigim a ponent, comprovarem que la base del penyal guanya altura. Després de recórrer uns 100 m, en una depressió del parament calcari, podrem observar tres abrics geminats a 7 m d'altura. Al més occidental, que no té llit arqueològic ni és un forat d'enterraments, el denominarem abric A.

Una referència que ajuda a localitzar la cavitat III és una vella paret de pedra en sec que tanca l'espai abançat entre el penyal de roca i la mateixa cavitat.

Les cavitats I, II i III foren identificades com a enterraments l'any 1966, però sols procedírem a excavar-les l'any 1974 –després d'obtenir els permisos necessaris– en saber que un dels grups «culturals» apareguts arran de les emissions de Radio Nacional de España anomenades «Operación Rescate» havia advertit la seua presència.

3. Els enterraments

3.1. Hipogeu I

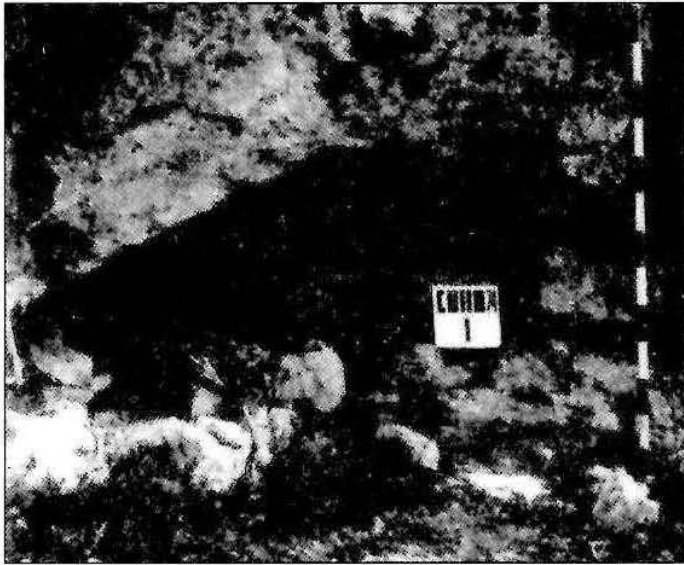
Cavitat allargada de planta irregular, l'eix central NE-SO de la qual arriba als 2,75 m de profunditat i es prolonga encara per una gatera impracticable (figura 1). El pla bucal, obert al SE, té 1,65 m de base per uns 0,80 m d'alt, descendint en profunditat. El sòl, òptim per a la deposició de les inhumacions, arriba als 2,75 m.

Les restes òssies aparegueren remogudes sobre les irregularitats del fons calcari de la cavitat, sota una capa de terra uniforme de tonalitat groguenca.

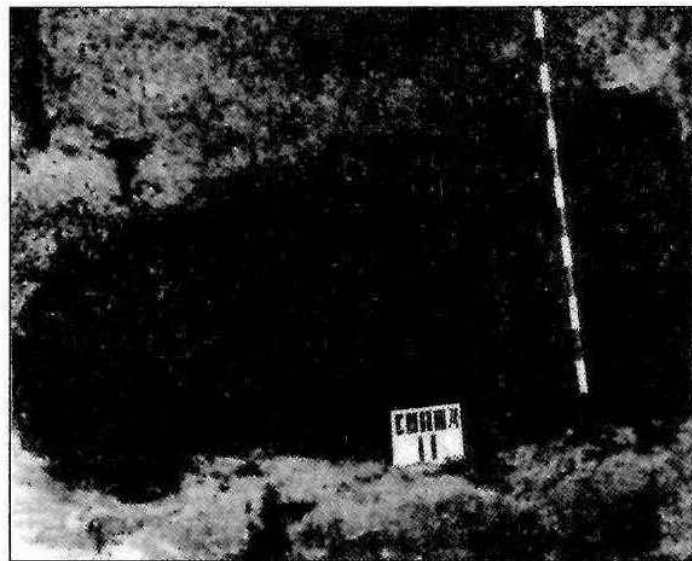
A l'interior de la cova, a causa d'un lleuger cabussament del fons, el nivell de terra arriba als 35 cm de potència. En la primera meitat, a un nivell de terra de tan sols 25 cm i inclinat al SO, va aparèixer el paquet funerari. Les restes semblaven haver estat resguardades per una paret de pedres en sec de la qual solament es conservava una primera filada de calcàries soltes en direcció N, si és que ho era, que, des del centre de la boca, arribava fins al mur lateral esquerre, punt on se'n concentrava un grup. L'única punta de fletxa de sílex que oferí aquesta inhumació, fou localitzada sota l'os major i sobre la pedra calcària basal (làmina III A). Constitueix sens dubte la peça més bella de totes les puntes de sílex descobertes en estes covarxes de la roca del Corb.

El registre material (figures 6, a i b, i làmines III B, a i b)

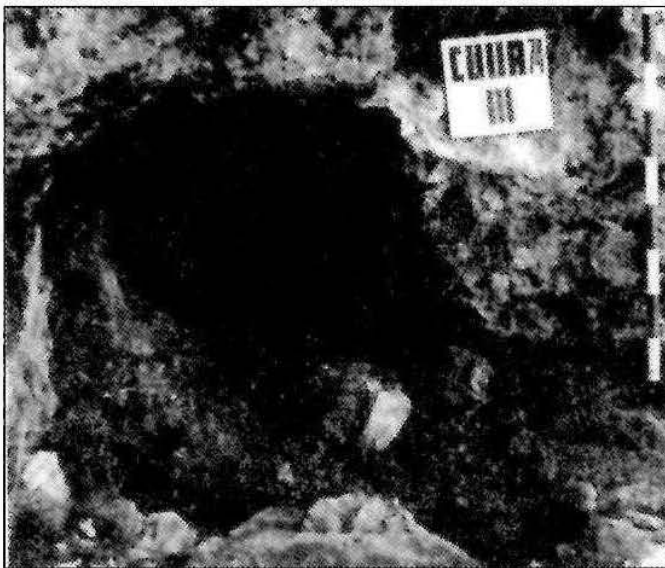
1. Diminuta vora bucal pertanyent a un xicotet bol de parets primes i llavi llis. Ceràmica negrenca-marró amb desgriquant mitjà i superfícies poroses, mat. Des de la seua fabricació posseix com a singularitat tres fins forats junt al pla bucal possiblement practicats per a penjar el recipient en un domèstic escudeller; però el fet que haja estat triat precisament este fragment –puix que no és probable que es tracte d'un calat de perforacions al llarg del perímetre del recipient, decoració que no coneixem en cap exemplar– potser indica que va ser una peça usada com a ornament per l'individu inhumat. Si com sembla els adreços funeraris són el reflex dels utilitzats en els poblats, això podria indicar la inexistència entre la població d'este paleoespai físic de les peculiars peces discoïdals tan freqüents en la majoria d'enterraments eneolítics, inclús en alguns tan apropats com el de la Pena de Bel, a 1.005 m d'altitud, on

A

B

C

Làmina II. A. Boca de l'hipogeu I; B. Boca de l'hipogeu II; C. Boca de l'hipogeu III
Fotos: Norbert Mesado/Josep Ll. Viciano

les peces ornamentals discoïdals es trobaven escampades pel menut con de dejecció junt a la cavitat que havia servit de sepulcre. D'estos típics collars tampoc no se n'ha localitzat ni una sola peça a l'ereta del Pedregal, l'hàbitat coetani millor conegut del País.³

2. Punta de fletxa de tendència ogival i peduncle triangular. Retoc bifacial, pla i molt regular, altern i cobrent. Amb fina denticulació bilateral perimètrica excepte en la base peduncular. Sílex grisenc. Mesures: 59 x 19 x 7 mm.

3. Restes òssies en estat deficient de conservació.⁴ Peces dentals, 27.

3.2. Hipogeu II

Covarxa de planta irregular, bàsicament rectanguloide, l'eix de la qual, amb orientació NO, arriba en longitud als 2,60 m, encara que es prolonga al fons per dues estretes gateres impracticables (figura 2). La boca té una base de 2,10 m i una alçada d'uns 0,80 m. El sòl de l'abric és de 3,5 m² i al seu interior es pot estar ajupit.

Es va porgar l'humus negrenc de component solt i s'hi van trobar dues puntes de fletxa, diverses peces dentals i restes de falanges.

Un segon nivell format de terres més clares sieno-grogues i compactes constituïa el mantell fèrtil, d'una potència de 25 cm aproximadament. Davall d'este hi havia un mantell natural de poca gruixa i de forta tonalitat ocre que igualava les irregularitats del fons calcari de l'abric, lleugerament cabussat a l'interior. Enmig d'este es van trobar les restes del ritual funerari, totes rebolicades. L'aixovar constava de 10 puntes de fletxa distribuïdes *in situ* segons mostren la figura 2 i la làmina IV. La irregularitat de la seua distribució espacial indica que, en descompondre's el carcaix –que pogué contenir unes 12 sagetes– les puntes de sílex s'escamparen per l'acció d'animals als que els va ser possible superar la paret de pedra que potser tancava esta segona tomba, tot i que no vam trobar senyal de la seua cimentació ni altres recialles.

El registre material (figura 6,1-12 i làmina IIIB, 1-12)

1. Punta de fletxa romboïdal amb retocs plans bifacials, cobrents, i perfil serrat. Sílex rosat, opac. Mesures: 28 x 15 x 4 mm.

2. Punta de fletxa ogival i peduncle triangular amb inicis d'aletes. Retoc pla, bifacial, amb zona central reservada en la cara superior. Perfil lleugerament denticulat excepte en la base. Sílex negre. Mesures: 28 x 13 x 4 mm.

3. Punta de fletxa romboïdal amb retoc bifacial pla i reserva del bulb. Vora lleugerament dentada. Sílex blanc. Mesures: 23 x 16 x 4 mm.

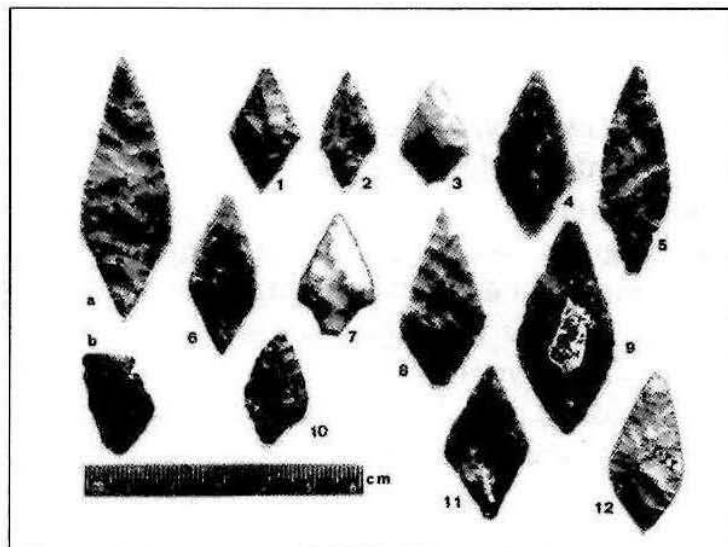
4. Punta de fletxa de tendència romboïdal amb retoc bifacial semicobrent. Vores de tendència irregular amb inicis de denticulació. Mesures: 39 x 19 x 6 mm.

3. MARTÍ, B. (1980): «El eneolítico», en *Nuestra Historia*, 1, Valencia, Mas Ivars, pàg. 135.

4. Duguérem les restes humanes procedents de la roca del Corb al Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP), d'on foren retirades, amb d'altres procedents de els Castelletes per la investigadora M. D. Garralda. Ignorem si, de moment, han estat estudiats i, doncs, haurem de prescindir dels sempre importants detalls antropològics.

A

B

Làmina III. A. Hipogeu I. Localització *in situ* de les restes humanes (triangles blancs) i de la punta de fletxa; B. Aixovars de l'hipogeu I (a, b) i de l'hipogeu II (1-12) de la roca del Corb de Culla
Fotos: Norbert Mesado/Josep Ll. Viciano

Làmina IV. Hipogeu II. Localització *in situ* de les restes humanes i de les puntes de fletxa
Foto: Norbert Mesado/Josep Ll. Viciano

5. Punta de fletxa ogival i peduncle triangular. Retoc bifacial pla cobrent. Perfil serrat. Sílex negre-grisenc. Mesures: 48 x 16 x 6 mm.

6. Punta de fletxa ogival i peduncle triangular. Retoc bifacial pla, cobrent per la cara bulbar i parcial per l'inferior. Dentat el perfil dret. Sílex melat semitransparent. Mesures: 38 x 16 x 7 mm.

7. Punta de fletxa triangular. A causa d'una antiga fractura li manca l'extrem afuat del peduncle. Retoc semicobrent en el pla bulbar, on conserva restes del còrtex i, al revers, una ampla zona reservada amb retocs tan sols a l'extrem distal. Vora serrada. Sílex blanc. Mesures: 27 x 17 x 5 mm.

8. Punta de fletxa romboïdal. Retocs plans bifacials i cobrents. Vores lleugerament dentades. Pèrdua de l'extrem afuat del peduncle. Sílex grisenc. Mesures: 42 x 20 x 5 mm.

9. Punta de fletxa ogival i peduncle triangular. Peça sobre làmina. Restes del còrtex en ambdues cares. Sense retocs. Sílex negre, opac, d'escassa qualitat. Mesures: 50 x 22 x 5 mm.

10. Punta de fletxa ogival i peduncle triangular. Retocs bifacials, irregulars, amb reserva del centre d'ambdues cares. Sílex negre, opac. Mesures: 27 x 15 x 4 mm.

11. Punta de fletxa romboïdal. Retocs bifacials parcialment cobrents. Restes de còrtex blanc. Sílex negre-grisenc. Mesures: 36 x 20 x 5 mm.

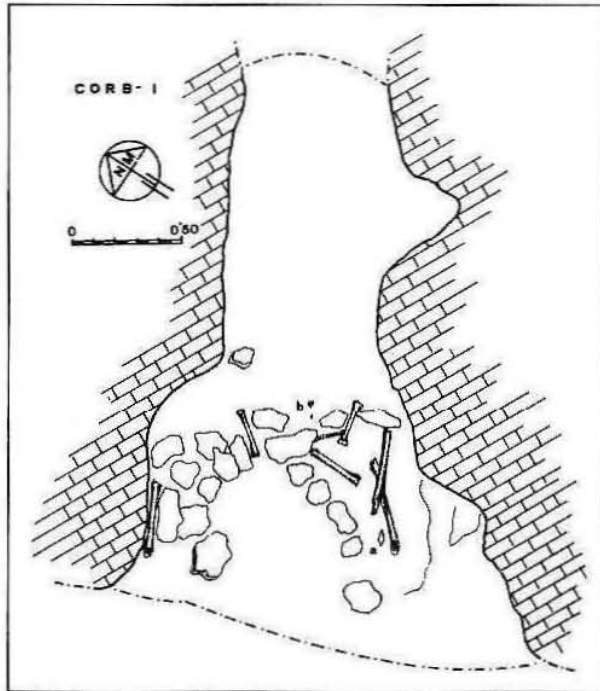

Figura 1. Planta de l'hipogeu I, amb la distribució de les troballes

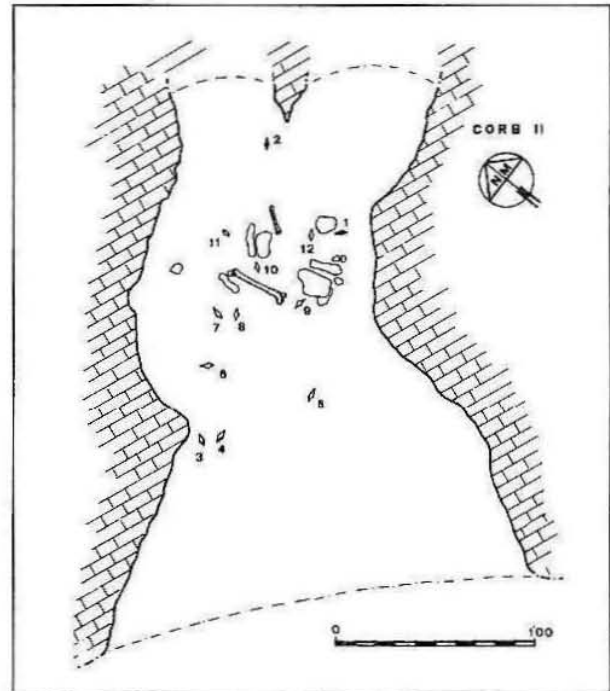

Figura 2. Planta de l'hipogeu II, amb la distribució de les troballes

12. Punta de fletxa en fulla de llorer. Retocs plans bifacials cobrents. Vores de tendència serrada. Sílex rosat, mat. Mesures: 36 x 16 x 6 mm.

Restes humanes

Probablement a causa de la humitat del sòl en este xicotet abric, tan sols s'hi va trobar un húmer, un possible radi i, escampades pertot, 35 peces dentals. Aquestes despulles podrien pertànyer, com a molt, a dos individus adults.

3.3. Hipogeu III

El pla bucal té una base de 1,30 m, una alçada de 0,75 m. La cavitat, de profunditat 1,60 m, té una planta de tendència rectangular. En superfície, cap al mur del fons, s'hi detecta un fèmur cobert parcialment per un mantell argilós de coloració sienogroguenca. Esta tonalitat canviava bruscament al color negre prop de la boca de l'abric, on hi havia restes de combustió i algun fragment de metralla. Els esmentats detalls ens indicaren que la cavitat s'havia usat per fer explotar munició de la passada guerra civil, pràctica habitual durant els anys 50 per part de masovers i pastors que intentaven recuperar el metall de les bombes trobades per a vendre'l o baratarlo als quincallers ambulants. Després de porgar el mantell d'esta cavitat, no van aparéixer altres restes arqueològiques, més que l'os llarg ja esmentat, possiblement perquè es perderen amb les explosions (figura 3).

3.4. L'abric A

Si des del mas d'Arinesa ens dirigim al cingle de la roca del Corb pel vessant més oriental, trobarem l'hipogeu III tot just a la vora del precipici. És ací on comença la paret de l'abancament que en un bon tram circumvolta la base del mateix penya-segat. A uns 100 m de l'enterrament, la tectònica de la paret calcària es retrotrau uns 17 m i se'ns mostren a 7 m de la base algunes covarxes geminades orientades cap al S, entre les quals la situada més cap a occident és la principal. La seua boca arriba als 8 m de base per 1,80 d'alçada, i té una profunditat de 2,75 m. L'alçada interior és tan sols de 0,75 m. Una gatera prolonga uns 3 m més la profunditat de l'abric (figura 4).

La roca basal s'inclina cap a l'exterior en uns 10°, motiu pel qual no ha quedat depòsit sedimentològic primitiu. Tanmateix, al seu centre i junt al mur del fons de l'abric, existix una espècie d'irregular cubeta oberta en tova calcària, amb la boca d'1,25 m de llarg per 0,70 d'amplària, la qual apareixia reomplida. Després de buidar-la, va donar una profunditat d'1,50 m.

Des d'estos abrics situats en altura s'ataülla un bell tram del barranc de Cullola i tanca el paisatge l'extensa cubeta de la vall d'Adzeneta, amb el poble situat a uns 6 km, que es pot veure clarament.

El registre arqueològic (figura 5)

En retirar els sediments de la cubeta excavada en la tova, advertírem que havia servit com a dipòsit de deixalles alimentaris: s'hi trobaren cendres i carbons barrejats amb ossos socarrats de fauna domèstica. Però la presència en tot el sediment de múltiples fragments ceràmics de les conegudes olletes àrabs de coll cilíndric decorades amb canaletes indicava que la deposició estava totalment alterada, probablement ja des de l'època medieval.

De l'escàs material arqueològic que n'extraguérem, tan sols llistarem el que és atribuïble a la nostra prehistòria.

Ceràmica

Vuit fragments de pastes ben col·ligades, amb desgreixant fi i superfícies exteriors tendents tonalitats cuiro i interiors negres. Tot i que no s'han pogut casar dites unitats, sembla que pertanyien a dos recipients no decorats fets a mà. El més voluminós,

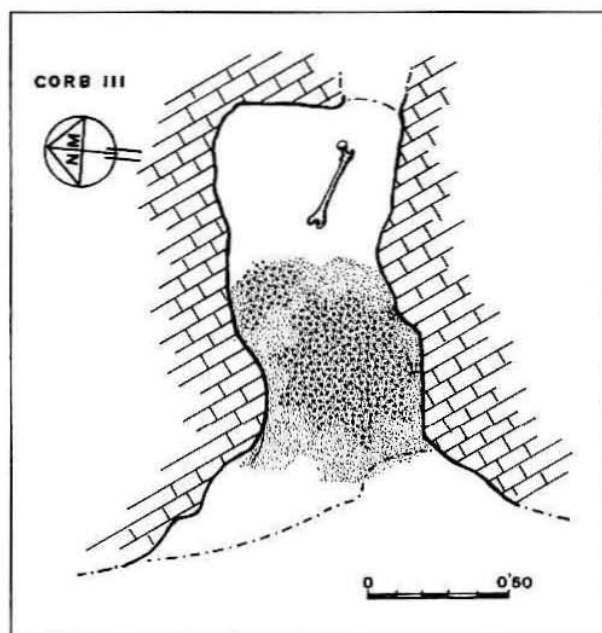

Figura 3. Planta de l'hipogeu III

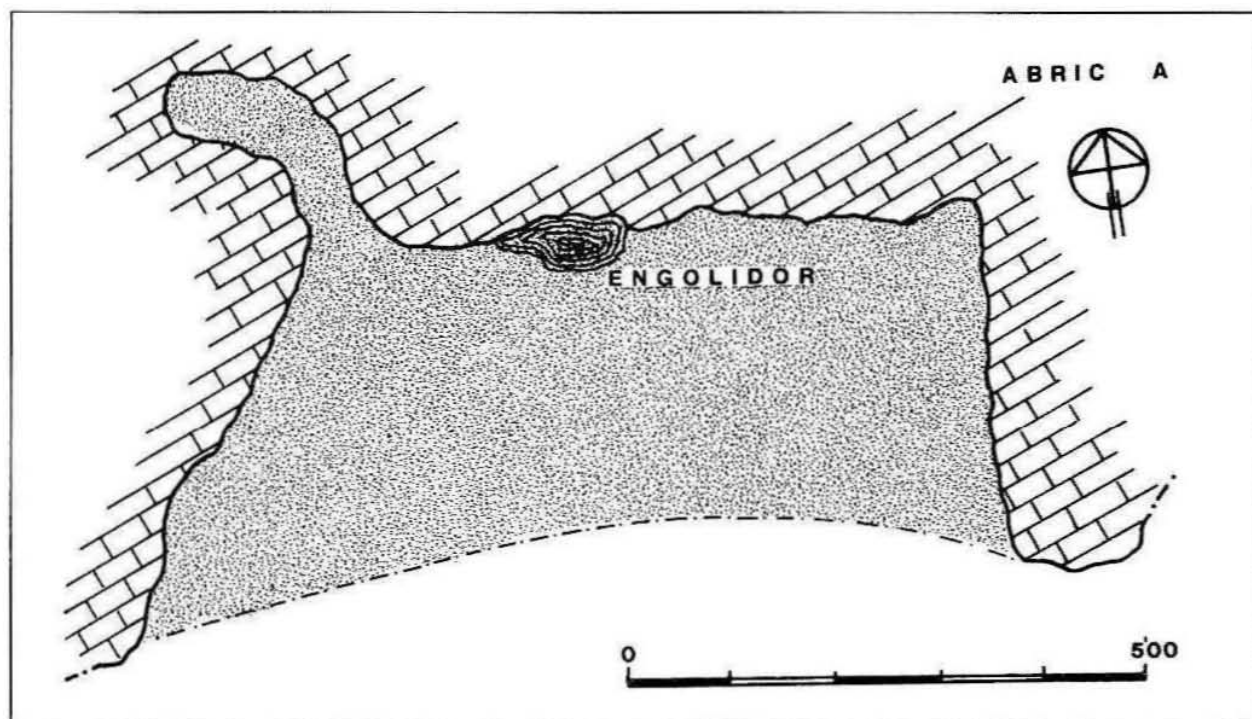

Figura 4. Planta de l'abric A

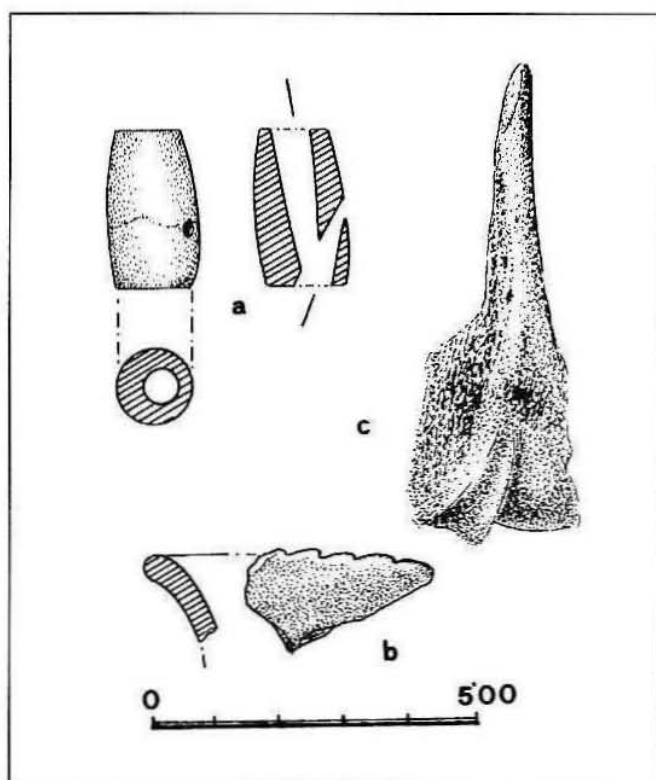

Figura 5. Abric A, material arqueològic

del qual deuen procedir la majoria dels testos, era de cos ovoide, tenia una paret de 9 mm de gruix i podia arribar a un diàmetre màxim d'uns 40 cm. A l'altre vas (figura 5 b), de pasta semblant a la del primer, tan sols hauria pertànyer un fragment bucal exvasat que presentava denticulació al llavi. El seu diàmetre podia estar prop dels 28 cm.

Os (figura 5, c)

Amb un fragment distal de metatars de *Bos taurus* hom fabricà una curta però potent eina per a fendre, usant una tècnica prou elemental: biaixada en longitud quasi la meitat d'un dels costats de l'os des de l'articulació, l'extrem d'este va ser després afuat deixant sols dos plans interiors, resul-

tant una forma feridora, però poc eficaç. Més que d'un punxó, podria tractar-se d'un cisell. Alçada: 7,8 cm.

Ornaments (figura 5, a)

Peça de collar en forma de «tonellet» amb l'eix oblic i llaurada en pedra blanca de marbre. La perforació, de perfil lleugerament cònic, s'inicià pel pla de sustentació menor, de 10 mm de diàmetre, i arriba sols als 19 mm de galeria. Per això la perforació total de la peça degué acabar-se per la cara de sustentació major, de 13 mm, amb una perforació obliqua que va travessar la superfície lateral. Alçada: 24 cm.

Sílex

S'hi recolliren tres lasques de desbastament, una a l'interior del pou i les altres dues davant la boca de la cavitat. Sílex negre.

Atés que no es tracta d'un abric d'enterrament, ja que no aparegué cap os humà, estem convençuts que esta covarxa va ser usada com a refugi esporàdic o estacional. D'altra banda, l'escàs material prehistòric que s'hi va localitzar fa problemàtica la seua datació paral·lela al conjunt arqueològic de la roca del Corb.

Així doncs, la unitat temporal que hi ha als hipogeus I i II (incloent també el III) no es pot defensar per als materials de l'abric A, perquè sols la peça de collar en pedra podria ajudar a trobar uns paral·lelismes més segurs. Ara bé, de peces semblants per a l'ornamentació personal a la província de Castelló sols n'hem pogut registrar a la sepultura de la cista hipogea del racó de la Tirana (Artana), l'aixovar de la qual es relaciona amb l'horitzó campaniforme de Vila Filomena.⁵

4. Comentaris

Encara que els objectes de coure –al temps que la metal·lúrgia– es generalitzen durant l'anomenat «horitzó campaniforme de transició», en un moment tardà de l'eneolític valencià –en què destaca l'estació a l'aire lliure de Vila Filomena (Vila-real)–, sota la denominació tan genèrica d'«eneolític» (del llatí *aeneus* i del grec *lithos*) es venen coneixent un gran nombre d'estacions arqueològiques en les quals aquest metall era, amb seguretat, totalment desconegut. No obstant, amb dit terme tots identifiquem un registre material tan característic que, ell tot sol, es diferencia de materials anàlegs d'«horitzons culturals» que poc o no gens tenen a veure amb l'edat del coure.

Últimament, J. Bernabeu⁶ encapçala l'opinió, un tant de moda, segons la qual caldria permutar el terme d'«horitzó cultural» pel d'«horitzó cronològic», entenent que el transcurs del temps arrossegà l'herència genètica d'aquells primers grups humans d'agricultors i ramaders que van poblar el nostre País assentant-se en Or, Sarsa o Cendres i fent descendir d'ells, per tant, els hàbitats de la nostra més recent protohistòria. En este sentit, per a l'esmentat investigador, l'interespai que va des del 3.400 a. de C. –data coincident amb la que correspon a la formació del guano en Bruixes (3.445

5. ESTEVE, F. (1967): «La cueva sepulcral del racó de la Tirana (Artana. Castellón)», en *Pyrenae*, 3, pàgs. 33-43.

6. BERNABEU, J. (1986): «El eneolítico valenciano: ¿horizonte cultural o cronológico?», en *Col·loqui sobre l'eneolític en el País Valencià*, Alcoi, pàgs. 9-14.

a. de C.)– fins al 1.800/1.700 a. de C., correspondria al període que actualment es denomina neolític II.⁷ Ara bé, *grosso modo* les seues recialles –incloent una cosa tan transcendental com pugua ser l'art, indicador sempre de l'existència de mons anímics diferenciats– són altament contradictòries dins dels mateixos registres culturals dels horitzons respectius (neolític/eneolític) i és partint d'elles precisament que s'ha justificat la inclusió en una cultura o en una altra. Però si a tals horitzons afegim els ritus artístics i inhumatoris que els són propis, haurem de convenir que la clàssica divisió neolític, eneolític i edat de bronze segueix, de moment, tan vigent com en el passat, de manera que l'horitzó eneolític continua sent «el período menos definido de la prehistoria del país».⁸ I si la cultura neolítica cardial –coneguda també pel sinònim de «neolítics purs»⁹– és el producte de l'impacte expansionista de comunitats procedents de l'Orient Pròxim, per a nosaltres, de manera anàloga, també són «impactes colonitzadors» els que desenvolupen l'horitzó eneolític –sense fosa–, i els que desenvolupen els aixovars típics del vas campaniforme –amb objectes metàl·lics ja generalitats–, puix que és «durante el HCT cuando asistimos a los mayores cambios, tanto en la cultura material, como en los sistemas de habitación y enterramiento».¹⁰

Malgrat este, l'HCT, per a Bernabeu i Martí, seria una fase terminal del neolític.¹¹ També considerariem com «impactes colonitzadors» els qui estenen, després de l'HCT, la cultura del bronze valencià i hi ignoren instrumental de cacera tan efectiu com el de les –diverses i tan populars– puntes de fletxa o els llargs ganivets de sílex, utensilis propis d'una dieta eneolítica parasitària, permutant-lo per un altre típic d'una economia agrícola-ramadera, propi d'una comunitat neolítica d'arrels mediterrànies amb un instrumental tan divulgat com són les dents de falç; amb llustre de cereals o els molins barquiformes. Tot i formar part del mateix moment cultural –bronze valencià– quan el seu refugi queda enclavat a un idíl·lic paisatge cinegètic, cas de la cova de les Bruixes situada en un tram del riu Cérvol entre Rossell i la Vallibona, manca dels típics utensilis propis d'una economia cerealística de secà, encara que esta podria ser mínimament practicada. Són caçades, en canvi, ara espècies salvatges que no hi són presents durant l'horitzó neolític –cas de l'ós–, l'absència de les quals deurem atribuir a la pressió antròpica exercida pels pobladors neolítics desta riera.

I en Bruixes justament tenim la clau que explica les situacions detectades no sols al nord valencià, sinó en tot el País, i consistents que cavitats que podríem qualificar de «paradigmàtiques» i que havien tingut assentaments mil·lenaris –coves de l'Or, de la Sarsa i Fosca¹²– van ser abandonades. Apareixen nous assentaments a l'aire lliure propis d'un món cultural que molt poc tenia a veure amb el del passat, justament el que correspon a les cultures de l'eneolític. Així, hàbitats, tradicions decoratives sobre ceràmica, formes vasculars, tipologies lítiques, art major, etc., seran oblidats

---

7. BERNABEU, J. i B. MARTÍ (1992): «El País Valencino, de la aparición del neolítico al horizonte campaniforme», en *Actas del Congreso Aragón: Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*, Diputación de Zaragoza, pàg. 219.

8. HERNÁNDEZ, M. (1986): «Presentación», en *El eneolítico en el País Valencino. Actas del Coloquio*. Alcoy, 1-2 de diciembre, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Diputación Provincial de Alicante, pàg. 8.

9. MARTÍ, B. (1978): *El neolítico valenciano*, tesi doctoral.

10. BERNABEU, J. (1988): «Los inicios de la metalúrgia y la Edad del Bronce. El final del neolítico», en *Historia del pueblo valenciano*, I, Valencia, Levante, pàg. 48.

11. BERNABEU, J. i B. MARTÍ: op. cit., pàg. 219.

12. BERNABEU, J.: «El eneolítico valenciano: ¿horizonte cultural o cronológico?», abans citat, pàg. 10.

pels qui passaren a viure sobretot en poblats vora les fonts, o en faldes de muntanya ben temperades pel sol i arrecerades del fred, i en alguns casos també en planes d'horitzons oberts.

En esta línia Ereta I –el nivell IV, assentat directament sobre la turba estèril– no seria un neolític final II,¹³ sinó que, pel conjunt de l'emplaçament i puix que «todos los tipos de puntas de flecha presentes durante el eneolítico se documenten ya en Ereta I»,¹⁴ es tractaria d'un eneolític I, com ja apuntava el Dr. Fletcher l'any 1961¹⁵ i quatre anys després el Dr. Tarradell: «Cal descartar la hipòtesi d'una evolució progressiva partint de la base de la gent del neolític».¹⁶

Tal com s'ha dit, la cronologia inicial per al retoc pla i les puntes de fletxa –«dos elementos que aparecen estrechamente unidos»– no pot ser encarada de moment.¹⁷ Si els dos components estan presents en els nivells I i II d'Or, i IV de Cendres, és simplement perquè la cultura eneolítica ha impactat aquestes cavitats. Una tècnica tan «refinada» com la del retoc pla, que assolirà la major perfecció i delicadesa en les puntes de fletxa de base còncava i en les d'aletes prolongades, no apareix sense un llarg aprenentatge (del tot desconegut a la Península); per això, en la nostra opinió, de moment, els blocs culturals en qüestió (neolític/eneolític) haurien de seguir plenament acceptats.

Els poblats de la Comba (Benicàssim), del racó de Focs (la Vilavella), de la font de la Ronya (la Vilavella) i els de la falda de la muntanya del castell d'Almenara, junt a la Plana de Castelló, s'han de comptar entre els principals. Més enllà del potencial agrícola que puga atribuir-se a la comarca, es constata sempre un registre definidor: les múltiples i variades puntes de fletxa de sílex, de rica tipologia en el període, com advertim per exemple a la cova de la Masadeta, als límits mateixos de la Plana, i on sembla que fins i tot en van aparèixer unes llargues puntes de pal·mel·la als dos costats d'un crani, per més que de moment no s'hi trobe ceràmica campaniforme.

Però el cas de la cova de les Bruixes no és únic, la seua deposició estratigràfica singular reflectix els susdits blocs culturals o horitzons: damunt d'un estrat del neolític incís i imprés no cardial, que el C-14 ha datat fins al 4.510 a. de C. (Ly. 4269), s'assenta un potent nivell de guano sobre el qual descansa al seu torn el nivell del bronze valencià, durant el qual es van cavar sitges en el guano per a contenir vasos sense sòl i fosses per a inhumacions; en efecte, dit esquema es repetix, encara que sense la presència de fosses, a la cova de la roca Roja de la mola de Cosme (Morella); així mateix, ja prop dels límits amb la província de València, a la cova de fuente la Higuera (Caudiel), on el potent nivell de guano, amb les peculiars vetes de tonalitats marrons, negres, grises i blanquinoses, supera el de la cova de les Bruixes. Tals vetes han estat interpretades per l'excavador com a superposició de «hogares, cenizas y franjas de

---

13. BERNABEU, J.: *ibidem*, pàg. 12.

14. *Ibidem*.

15. Fletcher, D. (1961): «La ereta del Pedregar (Navarrés, Valencia)», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, IX, pàg. 79.

16. TARRADELL, M. (1965): «Prehistòria i antiguitat», *Història del País Valencià*, I, Barcelona, Edicions 62, pàg. 43.

17. BERNABEU, J. (1989): *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica*, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, pàg. 111. (Serie de trabajos varios, 86).

tierras quemadas»¹⁸ i estan sent estudiades, conjuntament amb el guano de la cova de les Bruixes, per la Dra. Pilar Fumanal. I creem que es dona semblant situació a la cova de les Cendres (Teulada), ja que els seus «potentes y continus nivells de cendres»¹⁹ podrien tenir la mateixa lectura: els pocs ossos que contenien aquelles cendres no presenten senyals de cremació, cosa que prova inequívocament com dits sediments no procedeixen d'ignició.²⁰ Atenent a aquesta circumstància, interpretem que la cavitat no deu haver seguit ocupada amb la mateixa intensitat que durant el seu passat més acostat a la cronologia de la cova de les Bruixes i no constituiria, per tant, un cas de perduració de l'hàbitat fins a l'edat del bronze.²¹

Si els hàbitats neolítics són ja prou escassos, lògicament encara ho són més en els moments finals o, almenys, en la fase posterior a l'horitzó de les ceràmiques inciso-impreses no cardials, que no s'ha detectat amb certesa a Castelló. Tanmateix, aquesta etapa tardana podria estar representada per poblats soterrats en planes al·luvials o en planes interiors, caracteritzats per una agricultura de secà, com el del Tirao (Borriana),²² o per exemple el que degué existir als voltants de la necròpoli de l'argilagar del mas de Garcia (Morella). En dita necròpoli –encara en estudi– es van trobar al mig d'amples cercles de grans lloses clavades en terra, dos inhumats, acarats, en posició de decúbit lateral encollida, signe evident que es tractava d'un «matrimoni». Els paral·lelismes amb els possibles dòlmens de la Plana Baixa, prop de la mediterrània,²³ així com amb uns altres de semblants al Montsià, en les immediacions de l'Ebre, que contenien grans recipients globulars decorats únicament amb «bigotis» junt a les menudes anses cintades, semblen evidents.²⁴ Aquests jaciments sí que poden ser adscrits a una etapa final del neolític valencià, però no aquells altres que han donat algun fragment cardinal immergit en deposicions clarament eneolítiques, com és el cas de la cova del barranc del Castellet, exemple que s'ha adduït per a intentar unir dues cultures, segons el nostre parer, inconnexes.²⁵

Atés que a la roca del Corb les despulles humanes i els aixovars reposaven sobre el fons de roca o sobre una capa que igualava les irregularitats del llit calcari, és probable que les inhumacions foren practicades després d'apartar el mantell de terra –aleshores humus– que cobria l'interior dels abrics i que després de la deposició –en el present cas d'un sol cadàver i el seu aixovar funerari– foren tancades les entrades d'aquests nínxols amb paraments de pedra.

Amb el pas del temps, els xicotets depredadors que van poder entrar als recintes escamparien les despulles humanes i, posteriorment, la caiguda parcial de les parets i l'entrada i acumulació de nous sediments naturals donarien lloc a què les despulles

---

18. PALOMAR, V. (1986): «El abrigo de sima la Higuera (Caudiel, Castellón)», 1ª *Campaña de Excavaciones*, memòria mecanografiada cedida amablement per l'autor.

19. BERNABEU, J.: «El eneolítico valenciano: ¿horizonte cultural o cronológico?», abans citat, pàg. 10.

20. Agraïm a l'amic Rafael Martínez aquesta informació.

21. BERNABEU, J.: op. cit., pàg. 10.

22. MESADO, N. (1969): «Yacimientos arqueológicos en Burriana (Castelló)», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, pàg. 201.

23. MESADO, N.; J. L. GIL i A. RUFINO (1991): *El Museo Histórico Municipal de Burriana*, Col·lecció Papers, II època, 17, pàg. 44.

24. Agraïm l'amabilitat del Dr. Francisco Esteve Gálvez, que ens ha mostrat els conjunts de les sepulcres dolmèniques estudiades per ell a la rodalia d'Amposta.

25. BERNABEU, J.: «El eneolítico valenciano: ¿horizonte cultural o cronológico?», abans citat, pàg. 12.

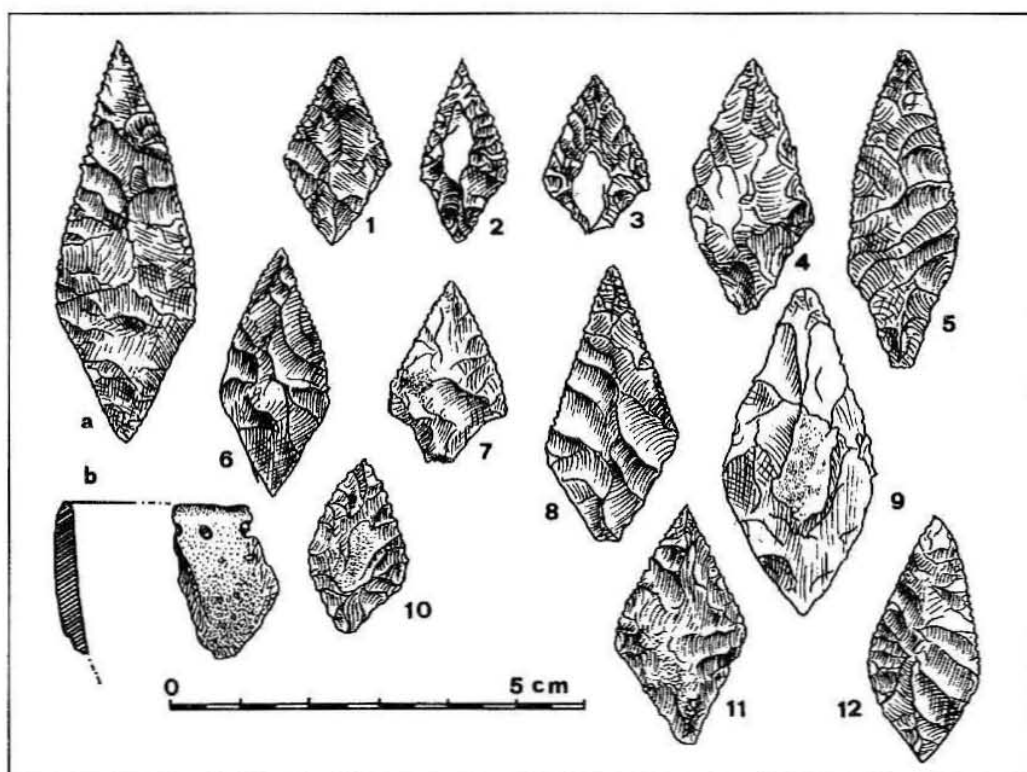

Figura 6. Aixovars de l'hipogeu I (a, b) i de l'hipogeu II (1-12) de la roca del Corb

més duradores foren progressivament cobertes, mentre que s'havien anat desintegrant els objectes de fusta, vestits, pells, etc., ofrenes sempre presents en els rituals del nostre passat més remot.

El desordre i les precàries condicions de conservació dels paquets funeraris són comunes als enterraments eneolítics pertot arreu i així ha estat senyalat, tant per als de l'interior valencià,²⁶ com per als localitzats a les ribes del Mediterrani²⁷ o a qualsevol altre punt de la nostra geografia.²⁸ Com que els investigadors no dubten a responsabilitzar d'estos desordres els animals carnívors, haurem de suposar que els cadàvers depositats en els sòls dels abrics, tant a la roca del Corb com pertot, no van ser coberts de terra. Si ho hagueren estat, tenim el convenciment que no seria tan general el desordre característic d'estes inhumacions, i a més serien avui ben pocs els enterraments que s'anomenen «secundaris».

Però, d'altra banda, els depredadors causants de tals desordres no van poder destruir els aixovars lítics i ceràmics, que no s'han localitzat als hipogeus de Culla, excepte les puntes de fletxa. Hi falten destrals polides, collars de peces discoïdals i els llargs ganivets de sílex, registre més habitual, que, junt a l'elevat nombre d'individus inhu-

26. SOLER, J. M. (1981): «El eneolítico en Villena», en *Serie Arqueológica. Universitat de València*, 7, pàg. 122.

27. PLA BALLESTER, E. (1957): «La covacha de Ribera (Cullera. Valencia)», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, VII, pàgs. 23-54.

28. CABANILLES, J. i J. CARDONA (1986): «La cova de l'Almut (Salem, la Vall d'Albaida). Un enterrament múltiple neo-eneolítico», en *El eneolítico en el País Valencià. Actas del Coloquio*, Alcoy 1-2 de diciembre, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert. Diputación Provincial de Alicante, pàg. 60.

mats en una sola cavitat, és allò que ens permet d'emmarcar els jaciments en un eneolític ple.

Les cavitats sepulcral de la roca del Corb, fora del xicotet fragment ceràmic, tan sols han donat 13 puntes de fletxa, que *grosso modo* podem classificar com a losàngiques (figura 6, números 1, 4, 6, 8, i 11), de fulla de llorer (figura 6, números 5, 9 i a), d'aletes neonates (figura 6, números 2, 3 i 7) i lenticulars (figura 6, números 10 i 12). No trobem puntes d'aletes prolongades, ni de base cònca, encara no documentades a Castelló, ni les cruciformes, que en canvi ja estan presents al nivell més intern de l'ereta del Pedregar (Navarrés), sobre la turba o estrat V (entre 1,60 y 1,95 m), incloses per Fletcher, Pla i Llobregat en un eneolític inicial,²⁹ mentre que les d'aletes prolongades i peduncle, són pròpies de capes més modernes. Val a dir que les úniques puntes de fletxa cruciformes localitzades en terres de Castelló són les de la Banyadera (Penyagolosa, Vistabella), les de la rambla d'Artana, al peu de les penyes Aragoneses quan aquella ix a la Plana, i els dos exemplars de la col·lecció del Dr. F. Esteve procedents de la cova de la Seda (Castelló), probablement pertanyents a un aixovar inhumatori.

Les d'aletes prolongades són ben escasses al Maestrat, però abunden en canvi als jaciments pròxims a la Plana, els quals presenten registres mobles de major riquesa que els que ofereixen els enclavats en zones de l'interior. Un bon exemple és el cas de la cova de la Masadeta, amb un ric aixovar que compren puntes de fletxa d'aleta prolongada, en losange i de palmel·la i peces tubulars de rodonita. Les darreres són també típiques dels aixovars amb campaniforme³⁰ i es donen justament en la major concentració en estacions alineades en sentit E-O al llarg dels termes de Vila-real, Betxí, Artana i Eslida. A la comarca de la Plana Baixa, de puntes d'aleta, se'n detecten igualment a l'avenc del racó de la Tirana (Artana), on hi havia una triple inhumació amb dos dels individus sepelits al fons d'una cista rectangular fabricada de lloses de pedra que contenia entre altres peces «una hermosa punta de fletxa triangular con robustas aletas y corta espiga»; més 124 peces de collar discoïdals, i una altra de «tonellet»; i finalment un únic fragment ceràmic –com en el cas de l'hipogeu I de la roca del Corb–, «com obedeciendo a una práctica ritual».³¹ La bella punta de fletxa trobada al fons de la cista del racó de la Tirana va servir al Dr. Esteve per a datar l'enterrament que la contenia en un «eneolític muy avanzado, próximamente contemporani del vaso campaniforme de tipo internacional», en efecte, punta i recipients coincideixen també als «silos sepulcrales de Villa Filomena»,³² on «las puntes de fletxa són invariablemente triangulares, con pedúnculo y aletas».³³ A la mateixa tipologia pertanyen una dotzena de puntes que posseïa el Rvd. José Pascual Parra i que havia extret cap a l'any 1970, animat per les abans mencionades emissions de Ràdio Nacional de

---

29. FLETCHER, D.; E. PLA i E. LLOBREGAT (1964): «La ereta del Pedregar (Navarrés, Valencia)», en *Excavaciones Arqueológicas en España*, 42, pàg. 19.

30. LERMA, V. i J. BERNABEU (1988): «La coveta del monte Picayo (Sagunto, Valencia)», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV, pàg. 45.

31. ESTEVE, F.: «La cueva sepulcral del racó de la Tirana (Artana, Castellón)», abans citat, pàg. 40.

32. SOS, V. (1924): «Una estación prehistórica en Villarreal», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V pàgs. 49-51 (ve del núm. IV, pàgs. 99-103).

33. ESTEVE, F.: op. cit., pàg. 42.

Espanya, de les covarxes que s'obrin en les pudingues del marge esquerre del Millars,³⁴ davant l'ermitori de la Verge de Gràcia (Vila-real), i per tant ben properes a la Vila Filomena –coneguda popularment a la comarca com «el maset d'Afaimorts».

A la mateixa agrupació de covarxes pertany la que recentment ha publicat C. Olaria, d'on s'extragué una punta de fletxa de poca qualitat tècnica, amb aletes no projectades i peduncle, trobada en superfície; 141 peces discoïdals, que apareguren barrejades per tot el sediment; i, de nou, un únic i xicotet fragment ceràmic, allí exhumat. Es tracta d'un abric amb enterraments col·lectius que, en opinió d'Olaría, caldria datar entre el 2.750 i el 2.500 a. de C.³⁵

Si tenim present l'invariable tipologia de les fletxes registrades en estes covarxes i el fet que s'ubiquen a uns 500 m del tell de Vila Filomena, es fa ben suggestiva la idea que pertanguen a la seua necròpoli. Com bé ha fet notar Bernat Martí,³⁶ en Vila Filomena degué emplaçar-se un poblat obert, els habitants del qual, davant l'escasesa d'abricos naturals per a soterrar els morts en la contornada, utilitzaren com a sepulcres algunes de les sitges del poblat, en les quals es van trobar fragments d'una serie de vasos campaniformes amb decoració puntillada i de cordes.³⁷

Les puntes de fletxa amb aletes prolongades, pròpies d'este moment de transició, apareixen també entre els aixovars del nivell d'enterraments de la cova de la Torre del Mal Paso (Caselno),³⁸ nivell eneolític a considerable profunditat precintat per un altre d'època ibèrica.³⁹ Esta cavitat, d'alt valor estratègic, pogué haver servit de refugi durant el neolític, com sembla que demostren algunes peces lítiques i ceràmiques amb decoració incisa.⁴⁰

Un dels jaciments més propers a Culla i que ha donat materials enquadrables dins l'eneolític és el del forat de Cantallops (Ares), on s'han trobat puntes de fletxa losànquies i triangulars amb peduncle llarg⁴¹ –les darreres, al nostre parer, publicades al revés. La cavitat, datada radiocarbònicament el 1.880 a. de C.⁴² encara que dita cronologia ens sembla un poc baixa, pertany a l'HCT, tot i no presentar el jaciment elements propis d'eixa etapa.⁴³

---

34. Encara existeix en el penya-segat una cova sepulcral en la boca de la qual podem veure les restes del mur-opercle que va preservar les inhumacions. La cavitat es impossible d'alcançar sense material d'escalada.

35. OLARIA, C. (1993): «Covacho de enterramiento colectivo en el río Millars (Almassora, La Plana Alta)», en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, pàg. 423.

36. MARTÍ, B. (1980): «El eneolítico», en *Nuestra Historia*, I, Valencia, Mas Ivars, pàg. 139.

37. ESTEVE, F. (1956): «Cerámica de cuerdas en la Plana de Castelló», en *Crónica del IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas*. Madrid, 1954, Zaragoza.

38. JORDÀ, F. (1958): «Los enterramientos de la cova de la torre del Mal Paso (Castelno, Castellón de la Plana)», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, VII, pàg. 74.

39. FLETCHER, D. (1954): «La cueva y el poblado de la torre del mal Paso (Castelno, Castellón)», en *Archivo de Prehistoria Levantina*, V.

40. MARTÍ, B. (1978): *El neolítico valenciano*, tesi doctoral, .

41. GUSI, F. (1975): «Investigaciones arqueológicas en el forat de Cantallops (Ares del Mestre)», en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2, pàg. 140.

42. OLARIA, C. (1978): «Repertorio de fechaciones de C-14 para el País Valenciano», en *Millars*, V, pàgs. 271-283.

43. El forat de Cantallops, després de l'excavació, i malgrat haver-se detectat en la galeria restes humanes i puntes de fletxa típicament eneolítiques (conjunció inequívoca d'inhumacions), seria catalogat com a jaciment del «amplio horizonte cultural del bronze valencino» (Gusi, F.: «Investigaciones arqueológicas en el forat de Cantallops (Ares del Mestre)», abans citat, pàg. 158). Posteriorment, es diu que els materials

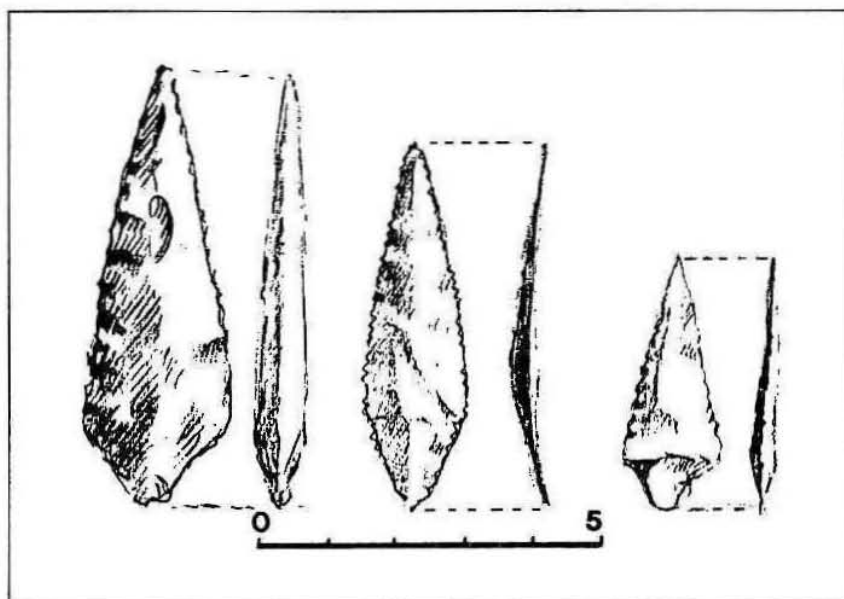

Figura 7. Puntes de fletxa del mas de Modesto (Ares, Castelló) dibuixades l'any 1935 per Juan Bautista Porcar

Les puntes de fletxa losànquies són, sens dubte, les més freqüents als poblats del Maestrat, amb la particularitat que la majoria d'elles presenta una talla descurada que les distingix clarament de les altres incloses als aixovars funeraris, les quals, en canvi, són peces completes, que en alguns dels seus exemplars, com és el cas del de l'hipogeu I de la roca del Corb, atenyen una perfecció molt remarcable. Esta punta, precisament, és molt semblant a la registrada per Juan Bautista Porcar al mas de Modesto,⁴⁴ i procedent d'un enterrament eneolític en cista trobat al peu de la cova Remigia (figura 7).⁴⁵

Als jaciments lítics del mateix barranc de la Valltorta, la majoria de les puntes de sílex tenen formes losànquies i lenticulars, ja que tan sols se n'han registrat dues amb peduncle i aletes laterals.⁴⁶ Pel que fa a Benassal, s'ha donat a conèixer un tosc exemplar amb aletes, del poblament –igualment obert– del Manyà; i pel que fa a Culla unes puntes de la mola de la Torre Amador caracteritzades pel retoc abrupte, que es

---

lítics –puntes de fletxa del «fondo de la galería»– que són paral·lels als dels «estratos II y III de l'ereta del Pedregar», «denotan un momento quizás perteneciente al eneolítico final o comienzos del bronce» (OLARIA, C. i F. GUSI: «Un asentamiento en cueva de la edad del bronce: el forat de Cantallops (Ares del Mestre, Castellón)», en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, pàgs. 147-150). Més tard, amb posterioritat al coneixement d'una nova datació de C-14 procedent de la mescla de carbons dels «cuadros 3 bis y 4 bis», separats per uns 18 m i barrejats en laboratori «para compensar la escasez de la muestra, dado que ambas se presentaban dentro del mismo nivel», es fa encara una altra aproximació: el mantell de la galeria es del 1.880 a. de C. (OLARIA, C.: «Repertorio de fechaciones de C-14 para el País Valenciano», abans citat, pàg. 282).

44. PORCAR, J. B. (1934): «Pinturas rupestres al barranc de Casulla», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XV, pàgs. 343-347.

45. Segons ens ha relatat el Dr. F. Esteve, l'enterrament es trobava a l'aire lliure i el formava una cista lleugerament rectangular de parets de roca d'aproximadament un metre d'alçada. Després de l'excavació de Modest i entre la terra del fons d'aquesta construcció, el Dr. Esteve encara va trobar una punta de fletxa de sílex tan bella i perfecta com la més gran de les dibuixades per Porcar.

46. DE VAL, M. J. (1977): «Yacimientos líticos en el barranco de la Valltorta», en *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4, pàg. 68.

dóna davant l'escàs domini del retoc pla.⁴⁷ Esta tècnica les «diferencia, tanto de las industrias neolíticas, como de las del bronce valenciano»⁴⁸ i és el retoc més comú en les puntes d'aletes barbades dels aixovars funeraris dels contraforts prelitorals que delimiten la Plana. Alguns de dits aixovars, com s'ha dit, inclouen llargues puntes de palmel·la, que permeten enquadrar-los en un horitzó tan característic i internacional com el campaniforme (2.200-1700 a. de C.), tot i que en esta comarca la ceràmica de tal classe tan sols ha estat localitzada a les sitges de Vila Filomena i a la mola del castell de la Vilavella.

La ceràmica campaniforme es troba absent a l'àrea del Maestrat –encara que existeix en la veïna comarca de l'Alt Millars a Montán–, on hi trobem diverses covetes amb inhumacions tipus roca del Corb i, malgrat que són sense excavar, per la seua petitesa estem convençuts que també contenen un sol individu o màxim dos, cosa que indicaria la forta dispersió i nomadisme d'una població que rarament configuraria ací menuts hàbitats estables. Dita circumstància explicaria, d'altra banda, l'elevat nombre d'enterraments eneolítics que es venen registrant al llarg i ample del País, en contrast amb els pocs poblats oberts que es coneixen.⁴⁹ Este fet s'ha interpretat com a símptoma d'un primitivisme endèmic que, al nord valencià probablement va poder prolongar-se fins a l'horitzó campaniforme,⁵⁰ com indicaria la data radio-carbònica del forat de Cantallops.

Encara que s'accepta la teoria que la possessió d'un aixovar molt personal –el campaniforme– és indicador d'un *status* sociocultural alt,⁵¹ l'escassetesa o pràctica mancança d'aquell en els modestos enterraments de les tribus depredadores d'este hinterland valencià, potser s'hauria de considerar normal. Ens trobaríem davant d'un retard endèmic en l'esdevenir històric d'esta encastrada i sovint rupestre població del Maestrat, formada per reduïts grups nòmades dependents de la depredació cinegètica i que no haurien pogut produir, donat el seu *status*, aquells sepulcres col·lectius o «pan-teons familiars» –tan propis de clans sedentaris de població nombrosa– que, en paraules de Tarradell «Mai no eren exclusius d'un individu o dos».⁵² És la presència majoritària d'enterraments individuals allò que assenyala la personalitat peculiar d'esta zona dins de l'eneolític.

La perfecció i la bellesa de moltes puntes de fletxa, sempre senceres, dels aixovars funeraris ens suggerix que no foren peces usades, sinó que les treballaren explícitament per a acompanyar el difunt. És la mateixa perfecció que sorprén en les puntes cruciformes de la cova de Ribera (Cullera) «que solo recuerdan las de la Ereta por su

---

47. GONZÁLEZ PRATS, ALFREDO (1979): *Carta Arqueológica del Alto Maestrazgo*, Valencia, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, (Serie de trabajos varios, 63), pàgs. 31 i 35.

48. PLA, E.; B. MARTÍ i J. BERNABEU (1983): «Ereta del Pedregar (Navarrés, Valencia), Campañas de Excavación 1976-1979», en *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15, pàg. 56.

49. TARRADELL, M. (1961): «Sobre la identificación de los poblados eneolíticos valencianos», en *VI Congreso Nacional de Arqueología. Oviedo, 1959*, Madrid, pàgs. 86-91.

50. Recordem que la peça de «tonellet» registrada en l'abric A de la roca del Corb és molt semblant a la del sepulcre del racó de la Tirana; són els dos únics exemplars d'aquesta tipologia localitzats a Castelló.

51. HARRISON, J. (1977): *The Bell Beaker Cultures of Spain and Portugal*, Cambridge, Peabody Museum/Harvard University, 1977; BERNABEU, J. (1988): «Los inicios de la metalúrgia y la edad del bronce. El final del neolítico», en *Historia del pueblo valenciano*, I, Valencia, Levante, pàgs. 41-49.

52. TARRADELL, M. (1965): «Prehistòria i antiguitat», *Història del País Valencià*, I, Barcelona, Edicions 62, pàg. 40.

forma»,⁵³ per la qual cosa estem convençuts que van ser tallades amb una clara finalitat necrolítica.

Però amb els aixovars funeraris eneolítics ocorre el mateix que amb els del bronze valencià: presenten pels quatre punts cardinals una evident homogeneïtat cultural i cronològica que és producte dels modes de vida arrelats i molt personals que fonamenten la seua idiosincràsia tribal. Quan en estos materials detectem un canvi dràstic –cas de l’HCT– és perquè noves ètnies i cultures han fet acte de presència en un paisatge comú. Els anomenats «contrastos demarcadors» no són mai gratuïts, però atés que tals contrastos –excepte el de la individualitat incineratòria–, no els hem detectat al Maestrat, i considerant el limitat coneixement que, malgrat les moltes prospeccions i estudis efectuats al llarg i ample del País, tenim encara de l’horitzó eneolític per la manca de seqüències estratigràfiques, com ja en la dècada dels 50 assenyalava Fletcher,⁵⁴ *grosso modo* inclourem la cronologia dels sepulcres de la roca del Corb en l’interespai del període climàtic subboreal comprés entre el 3.445 (Ly-6391) i el 2.245 (Ly-6392) a. de C., dates donades recentment pel C-14 per al potent mantell de guano que, a la cova de Bruixes,⁵⁵ fa de tancament per a l’horitzó neolític i servix de base per a l’estrat del bronze valencià.

Si atenem la classificació de la tipologia funerària establida per B. Martí –enterraments primaris, enterraments secundaris, dipòsits funeraris que no reben cap cura i sitges funeràries,⁵⁶– hauríem de comptar els de la roca del Corb entre els més freqüents, és a dir, entre els enterraments secundaris, en el quals la deposició dins la cova se suposa feta després del descarnament del cadàver fora de la necròpoli. Ara bé, creiem que, en este cas, es tracta d’enterraments primaris, encara que hi hagen desaparegut molts ossos –fins i tot els cranis, però no les peces dentals– a causa de la seua mateixa descomposició.

L’anàrquic desordre dels materials, respon, segons el nostre parer ja manifestat, a l’acció depredadora de certs animals. Esta última eventualitat deu haver estat propiciada pel fet que els cadàvers havien quedat sense cobrir sobre el sòl dels abrics naturals triats com a lloc d’inhumació, tapiats per a formar autèntiques cambres sepulcral. Dita modalitat de deposició del cadàver és la mateixa que es detecta als refugis oberts en les pudingues del riu Millars.⁵⁷

Per esta defensa dels morts i els seus aixovars podem tindre el convenciment que en aquella societat es donava un totemisme d’ultratomba, connatural a la fugissera vida humana.

Borriana, maig de 1994